ФОЛЬКЛОРДА ЯНГА ОБРАЗИНИНГ ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Тожихон САБИТОВА
филология фанлари номзоди
доцент
Тошкент вилояти Чирчик
давлат педагогика институти
Чирчик, Ўзбекистон

Аннотация

Мақолада фольклорда янга образининг тарихий асослари таҳлил қилинган ва хулосалар чиқарилган.

Таянч сўзлар: фольклор, янга, никоҳ маросими, халқимиз маиший турмуши.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗА “ЯНГА” В ФОЛЬКЛОРЕ

Тожихон САБИТОВА
кандидат филологических наук
доцент
Ташкентский областной Чирчикский
государственный педагогический институт
Чирчик, Узбекистан

Аннотация

В статье анализируются исторические основы образа “янги” в фольклоре, делаются выводы.

Ключевые слова: фольклор, “янга”, брачная церемония, бытовая жизнь нашего народа.

Ўзбек этномаданиятида фаол оила аъзоларидан бири янгадир. Янгалар халқимиз маиший турмуши, айниқса, никоҳ маросимларида етакчи роль ўйнаб келишган. Этнофольклористик кузатишларимиз янганинг тарихи маълум даражада шомонлик билан боғликлигини кўрсатади.

Ўзбекларда локат жиҳатдан янга, чеча, келинойи деб юритиладиган оила вакиласи – янга образи халқ лирикаси намуналарида кўп куйланади:

Бодиринг диринг-диринг,

Чечажон уйга киринг.

Акажоним келганда,

Қайрилиб салом беринг

Бу қўшиқ болалар фольклорининг намунасидир. Халқимиз янга ҳақида кўплаб мақоллар ҳам яратган. Жумладан: "Қизим сенга айтаман, келиним сен

эшит" ҳикматини оддий киноя деб тушунсак, жуда юзаки бўлади. Чунки оилада келиннинг роли киздан кўра баланддир. Қиз бола ота уйида вақтинча меҳмон ҳисобланса, келин доимий, оилада авлодни давом эттирувчи асосий шахсдир. Янгалар ҳақидаги оддий мақол, ибораларда ҳам баъзан ҳозир ғалати туюладиган одатлар ўз ифодасини топади. Масалан, "Янганинг бир оёғи ҳалол" мақолида қадим левират одати ўз ифодасини топган. Бу одатга кўра, агар ака бевақт вафот этса, унинг болалари хор бўлмасин деб, янгани қайнисига никоҳлаб берганлар.

Янганинг шомонлик билан боғлиқлиги масаласига келсак, шуни айтиш керакки, халқимизнинг никоҳ тўйларида кўпгина маросим, анъанавий одат-иримларни бажариш, келин-куёвни тасаввур қилинган ёвуз кучлардан ҳимоя қилиш, асосан, янгалар зиммасига тушади:

Қат-қатгина қатлама,
Қатланади, ёр-ёр.
Қизни олиб янгалар
Отланади, ёр-ёр.

Қатлама – ритуал таом, пиширик. Янгалар эса қизни бир ҳаёт дунёдан, иккинчи ҳаёт дунёсига олиб бораётган вакиллардир. Шу сабабли никоҳ маросимининг бошланишидан то сўнггигача янгаларнинг ритуал вазифалари кўп. Қизни никоҳга янгалар тайёрлайди. Куёв ва куёв жўралар билан янгалар муомала қилишади. Келинни олов атрофида янга айлантиради. Соч сийпатар, ойна кўрсатар, никоҳ сувини ичириш каби урф-одатлар янга иштирокисиз ўтмайди.

Тарихчи этнограф К.Шониёзов ўтмишда янга келин-куёвга ширинликлар едириб, никоҳ сувидан бир қултум ичиргани, қолганини оловга сепиб, уларга тўшак солиб берганлиги ва маълум муддат улар ёнида ётиш одати бўлганлигини айтади.

Кўриниб турибдики, никоҳ тўйларидаги одатлар тизимида оташпарастлик (оловдан айланиш), соч магияси (соч сийпатар), сув культи (никоҳ сувини ичириш), шомонликка инончлар қўшилиб кетган. Янганинг

никоҳ кечаси келин-куёв ёнида, аникроғи, чимилдиқ ташқарисида ётиш одати ҳозиргача маълум даражада сақланиб қолган. Бу шубҳасиз, чилладаги келин-куёвни ёвуз руҳлар, ёмон ниятли кишилардан сақлашга қаратилган. Бундан ташқари янга қизни қизлар дунёсидан аёллар дунёсига, тарихий илдизларига кўра бир оламдан иккинчи оламга ўтганлигига гувоҳ ҳам бўлади.

Янганинг келин-куёвни қовуштириш вазифаси қўшиқда шундай ифодаланган:

Ўргилайин жон янга, жоним янга,
Қирқ кокиллик қизингни қўшгин менга.
Қирқ кокиллик қизингни қўшсанг менга,
То ўлгунча хизматлар қилай сенга

Мисолимиздаги қўшиш сўзи жинсий қовушишни ифодалаган. Унга эса никоҳ маросими орқали етишмоқ мумкин.

Ўзбек халқ лирикасида Янга образи, одатда уддабурон, сўзамол, қўшиқчи, ўйинчи, ҳаёт тажрибасига бой, шўх аёл сифатида талқин қилинади. Ҳаётда янгалар келинчакларга интим муносабатлар ҳақида ҳам дастлабки маълумотларни берадилар. Янга қиз болани онасидан ҳам яхшироқ билади. Натижада: "Онаси мақтаган қизни олма, Янгаси мақтаган қиздан қолма", каби мақоллар яратилган.

Никоҳ маросимлари қоидаларини яхши билиш ва уларга қатъий амал қилиш, янгаларнинг вазифаларидир. Айни пайтда ношуд янгалар устидан юмористик характердаги кўшикларда самимий кулинади:

Янгамсану янгамсан,
Иштон бичар билмайсан.
Иштонингни қўлтиқлаб,
Элдан уят қилмайсан.

Тарихий илдизлари жуда қадимий айтишувларда ҳам ўлан бошлаш ҳуқуқи янгаларга берилган:

Қора-қора қўзилар,

Қўйни бошлар, ёр-ёр.

Қалам қошли янғалар,

Ўлан бошлар, ёр ёр.

Маълумки, ўланлар тўй маросим кўшиқларининг нисбатан кадимий, бевосита маросим билан боғлиқ бўлган типидир. Фикримиз исботи сифатида фольклоршунос олим Б.Саримсоков ёзиб олган ўлан шаклида ижро этилган матнни кўрсатишимиз мумкин. Олим мазкур матн типи ҳақида: "...маросим тексти бевосита мавжуд лапарчилик традициясига тушиб қолган", деб тўғри илмий хулосага келган.

Янганинг бўлғуси келин – қайинсингил олдида ҳуқуклари катта. Шу сабабли қиз бола ишқий ишларда ундан ижозат сўрайди:

Дарёнинг нарёғида бир туп ғўза,

У ғўзанинг тагида олтин кўза.

Жон янга, жоним янга арзим сизга,

Ўйнашга рухсат беринг қора кўзга.

Қўшиқдаги дарёнинг нарёғи – айрилиқ рамзи, *ўйнаш* сўзига эса интим маъно юклатилган бўлиб, бизнингча, унда *қаллиққа бориш* одати ўз бадиий ифодасини топган. Янгалар оилада қизнинг кўнгилочар сирдоши ҳамдир:

Чечалар, чечалар, жоним чечалар,

Ёмғир ёғса, ҳўл бўлади кўчалар.

Соғиниб кўрганда севар ёримни,

Кун тез ботгай, узоқ бўлгай кечалар.

Кўшиқда айнан янгага мурожаат қилишнинг сабабларидан бири шундаки, ўтмишда, *қаллиқ ўйнаш* одати мавжуд бўлганда, қиз йигит унаштирилгач, куёв кечаси қалликка келганида, янга ўртада воситачилик вазифасини бажариб, уларнинг туни билан бирга бўлишларига имкон яратиб берган.

Янга образининг тарихан шомонлик билан боғлиқлигини кўшиқларда ўз ифодасини топган айрим иримларда ҳам кўриш мумкин:

Оғажоним овға-ё,

Чодир тикайин товға-ё.

Акам сухсур отиб келса,

Гажаги менга совға-ё.

Бу гажакни тақмай десам,

Янгам қилади ғовға-ё.

Товга чодир тикиш тоғ, аждодлар культи билан боғлиқ. Сухсур гажаги эса балоғат белгиси, қиз боланинг кушдай учиб кетишига ишора – ирим. Агар у тақилмаса, ирим бузилади. Шу сабабли урф-одат, иримларга қатъий амал қилувчи янганинг ғавғо қилиши табиий.

Халқимизда қизлар мучал ёшига тўлганларида, яъни болалик дунёсидан қизлик сари қадам қўйганларида кўпгина иримлар билан бирга қуш патидан жиға тақиш одати ҳам айрим жойларда сақланиб қолган. Жиға – қизлик рамзи, унинг ота-она уйидан қушдай учиб кетиши белгисидир. Мисолимиздаги лирик қаҳрамон эса болалигидан воз кечиш, бир кун келиб, туғилиб ўсган уйидан кетиши ёки уни эслатиб туришларини истамайди.

Халқ қўшиқларидаги янга образининг талқинига хос хусусиятларидан яна бири шундаки, худди турмушдаги каби қўшиқларда ҳам лирик қаҳрамон қайниси тилидан уларга бемалол интим маънодаги ҳазиллар қилинаверади.

Деҳқон эшади бовлиқни,

Келин совади совлиқни.

Ҳазиллашиб қўл солувдим,

Ўзинг кимсан? – деб ҳовлиқди.

Келин – янганинг жаҳли чиқмай ҳовлиқиши маиший енгилтаклик эмас, балки тарихий асосларига кўра мавжуд одатлар туфайлидир.

Машҳур этнограф Л.Н.Гумилев қадимги туркийларда эрли хотинга тегишган киши ўлимга маҳкум этилгани, қиз болага теккан киши унга уйланишга мажбур қилингани ҳақида ёзади. Шунингдек, ота, катта акалар, тоға вафот этганида ўгай она, янга, холаваччаларга уйланиш мумкинлигини айтади. Аммо бунда бева мажбур қилинмаган. Бу одат уруғ вакили бўлган бевани тақдир ҳукмига ташлаб қўймай, уни ҳимоя қилишга қаратилган

Левират деб аталадиган никоҳнинг бундай формаси мақсади уруғ яхлитлигини сақлаб қолишга қаратилган бўлиб, Ўрта Осиё худудларида жуда қадим замонлардан мавжуд бўлган.

Тарихчи К.Шониёзовнинг тадқиқотларига кўра, ўзбекларнинг қарлуқ этник қатламида левират – уканинг марҳум ака хотинига уйланиши мумкин бўлган. Бизнинг 1971-1989 йиллардаги турли фольклор экспедициялари давомидаги кузатишларимиз никоҳнинг левират формаси ўзбекларда Иккинчи жаҳон уруши даври ва ундан кейинги дастлабки йилларда ҳам мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Айтилганларга асосланиб, халқимиздаги "Янганинг бир бути ҳалол", "Янга, ярминг манга" каби мақолларнинг асослари тарихий никоҳ шакли – левиратнинг таъсирида пайдо бўлган, дея оламиз. Шунингдек, янгага нисбатан яратилган қўшиқлар никоҳ ва оилавий муносабатларнинг ўзига хос тарихий типларидир. Тарихий никоҳ формасига кўра, исталмаса ҳам янга бўлғуси хотин бўлиши эҳтимоли мавжуд бўлган. Шу сабабли қуйидагича қўшиқларнинг яратилиши табиийдир:

Энгашайлик, янгажон энгашайлик,
Нари борма янгажон, кенгашайлик.
Қўлтиғингиз тагидан қўл юборсам,
Қўлинг совуқ қайнижон, демасангиз.

Хулоса қилиб айтганда, халқ лирикасидаги Янга образи шомонизм сўниб бориши туфайли маълум даражада шомон вазифаларини ҳам бажарувчи бўлган оила аъзосининг бадиий ифодасидир.

Янга ҳақидаги лирик қўшиқларда ўзбек халқи тарихига оид никоҳ типлари, хусусан, левират шакли ҳам маълум даражада ўз ифодасини топган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Алавия М. Ўзбек халқ қўшиклари. – Тошкент: Фан, 1959. – 199 б.

2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах обитавших в древне Средней Азии в древние времена. Том 1. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1950. – 143 с.

3. Гулёр: Фарғона халқ қўшиқлари / Тўпловчи Ҳ.Раззоқов. – Тошкент: Адабиёт ва саънат нашриёти, 1967. – 179 б.

4. Мардонова Г.А. Ўзбек халқ қўшиқлари: адабий-бадиий нашр. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 134 б.

5. Мардонова Г.А. Нур тўла уй: ижтимоий-сиёсий асар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 165 б.

6. Остонаси тиллодан: Тўй қўшиқлари / Нашрга тайёрловчилар: М.Мирзаева, А.Мусақулов. – Тошкент: Фан, 1992.

7. Оқ олма, қизил олма: Ўзбек халқ қўшиқлари / Тўпловчи: М.Алавия. - Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – 122 б.

8. Саримсоков Б. Ўзбек маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 1986. – 167 б.

9. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Тошкент: Фан, 1974. – 232 с.

10. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки. – Тошкент: Фан, 1964. – 138 с.

11. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёти институти, Ҳ.Т.Зарифов номли фолькор архиви. Инв № 1746.